

TONDID, HUNDID, TÕVED JA KATK.

REHEPAPP EHK NOVEMBER

Konverents sarjast „Etüüde nüüdiskultuurist“

25. novembril 2024

Tallinna Kirjanike Maja musta laega saalis

Ettekannete teesid

Tallinn 2024

Eesti Kunstiakadeemia, Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool

Eesti Kirjanike Liit

Programmitoimkond ja teesivihiku koostajad:

Luule Epner, TLÜ
Mari Laaniste, EKA
Neeme Lopp, EKA
Virve Sarapik, EKA
Piret Viires, TLÜ

Korraldajad: Nüüdiskultuuri uurimise tööühm (Eesti Kunstiakadeemia, Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool) ja Eesti Kirjanike Liit

Toetavad: Eesti Teadusagentuur (grant PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengustrid (1986–1998)“), Eesti Kultuurkapital, Eesti Kunstiakadeemia teadusfond

Lisainfo: nyydiskultuur.artun.ee

Ajakava

11.00–11.15 Kohv ja avasõnad

11.15–12.45

Andres Kõnno ja Teet Teinema. Rehepapi 150 aastat: eelajaloolise ja ajaloolise kultuurikonteksti tõlgendamise väljakutsed

Andres Adamson. Võimalik vaatenurk: Andrus Kivirähki „Rehepapp“ kui paroodia nõukogudeaegsest Eestist ja eestlastest selles

Kristiina Rebane ja Kaia Sisask. Andrus Kivirähki „Rehepapp“ prantsuse ja itaalia keeles: originaali ja tõlgete loodud tekstuaalsete maailmade võrdlus

12.45–13.00 Paus

13.00–14.30

Marju Kõivupuu. Rehepapi mütorealismi tõde ja õigus

Olga Pilate. Müüditeadvuse sähvatuste võrdlus Linda Nemera romaanis „Riia nõiad“ ja Andrus Kivirähki romaanis „Rehepapp ehk November“

Loone Ots. Liha ja veri, rasv ja nahk. Inimkeha Andrus Kivirähki käsitluses: romaan „Rehepapp“ ja teised teosed

14.30–15.30 Lõunapaus

15.30–17.30

Ott Heinapuu. Kui hirmus on „Rehepapi“ ilm?

Marek Volt. Libahundi esteetika

Hans Alla. Maa (pära)sool. „November“ ja *estoploitaion*

Andrus Laansalu. Rehepapp ja Vanapaber

17.30–18.00 Arutelud ja sõnavõttud

Rehepapi 150 aastat: eelajaloolise ja ajaloolise kultuurikonteksti tõlgendamise väljakutsed

Andres Kõnno, Teet Teinemaa

Meie ettekande lähtekohaks on arusaam rehepapi-tekstist kui teatud tüüpi kultuurinähtusest, mille kirjeldamine sai alguse Friedrich Reinhold Kreutzwaldist, Matthias Johann Eisenist ning Juhan Kunderist. Viimased autorid, kellele selles seoses viidata, on Andrus Kivirähk ja Rainer Sarnet. Ettekandes arutame rehepapi-teksti kui erinevaid tõlgendamisvõimalusi pakkuva struktuuri muutumist viimase 150 aasta jooksul. Samuti pakume välja erinevaid lähenemisviise selle ja teiste sarnaste kultuuritekstide uurimiseks alates 19. sajandil kogutud rahvaluulest kuni nende lugude tekstiliste ja audiovisuaalsete tõlgendusteni 20. sajandil. Sobilikest meetoditest peame silmas ennekõike Algirdas Julien Greimasi narratoloogias tuntud lähenemist, mis näeb ette loo dekonstrueerimist selles eristuvate vastandpaaride kaudu. Lisaks vaatleme, kuidas on võimalik rakendada viidatud lähenemist adaptatsiooniteooria perspektiivist. Kultuuriteksti tõlgendamisel tuleb ka arvestada, et kultuurikontekst ja loojutustamise formaadid on pidevas muutumises. Mis omakorda sunnib lisaks arutama teiste ajas muutuvate kultuuritekstide kirjeldamiseks sobilike meetodite üle.

Võimalik vaatenurk: Andrus Kivirähki „Rehepapp“ kui paroodia nõukogudeaegsest Eestist ja eestlastest selles

Andres Adamson

Sellise, väliselt küll lihtsa, kuid mitmekihilise ja folkloorist ainekultuuri teose puhul on erinevad tõlgendused – see, mida erinevad lugejad autori enda võimalikest algsetest kavatsustest hoolimata välja loevad – muidugi loomulikud. Paratamatu on küllap seegi, et paralleele ja seoseid tavatsetakse otsida ja leida eelkõige romaanisündmuste toimumise ajastu, eestlaste talupoegliku rahvakultuuri, rahvausundi jmt-ga. Sest autor ongi meile oma teoses näiliselt just taolise maailma välja pakkunud ning see kõik on Räägu Liina ja kubjas Hansu paralleelselt kulgevate ja omavahel seotud tragikoomiliste armulugude ümber keerlevas sündmustikus kenasti olemas.

Allakirjutanu tõlgendas romaani siiski juba esmalugemisel aastal 2000 eelkõige satiirina selle meie ajalooetapi ja ühiskonnavormi kohta, millest olime äsja väljunud, ent mille järelmeid ja ilminguid oli ja on meie ümber endiselt ohtralt – nõukogude perioodi kohta. Koos selle kahekeelsuse, ideoloogiliste dogmade, nende naeruvääristamise ja samas ärakasutamise, lokaalse kroonuvarguse, ignorantsete, kohalike olusid isegi tahtmise korral mittemõistvate võõrvalitsejate ning neid ümbritsevate erinevat tüüpi kollaborantide ja ärakasutajate, kohanejate ja vastupanijatega. Tegelas-konnas ilmnisid selgelt ka nende kohanejate ja vastupanijate arhetüübid.

Sellise tõlgenduse kasuks rääkis tollal ka autori endaga seotud kontekst – aastal 2000 oli Andrus Kivirähki küllap tuntuimaks varasemaks teoseks endiselt „Ivan Orava mälestused, ehk, Minevik kui helesinised mäed“ (1995), mis tegeleb üsna samalaadsete teemadega üsna samasuguste meetodite abil. Jutustab meile meist endist, meie olevikust ja lähiminevikust, mitte kaugetest aegadest, nagu väliselt. Just selles nägin teose peamisi kvaliteete – sõnumis, alltekstis, mitte Eesti Rahvaluule Arhiivi kartoteegi andekas ärakasutamises.

Püüan oma sõnavõttus eelöeldut näitlikustada.

Andrus Kivirähki „Rehepapp“ prantsuse ja itaalia keeles: originaali ja tõlgete loodud tekstuaalsete maailmade võrdlus

Kristiina Rebane, Kaia Sisask

„Rehepapi“ tõlkimise üheks suureks väljakutseks on kultuurispetsiifilised elemendid, mille semantiline kompleksus selgub just ekvivalentide puudumise tõttu sihtkeeltes. Teiseks stiil, mille kadumine või asendamine tõlkes teistsuguse stiiliga võib kaasa tuua muutusi fiktsionaalses maailmas, sest Kivirähkile omane keelepruuk sekundeerib tähendusele ja loob selle tunde, mis fiktsionaalset maailma emotsionaalselt koos hoiab.

„Rehepapi“ stiililine väljendusrikkus lähtub paljuski sellest vabadusest, mida võimaldab eesti keele süntaks. Prantsuse ja itaalia keel paraku oma sõnajärge sel viisil varieerida ei luba ja erinevalt leksikaalsetest valikutest on grammatilised valikud tõlkijale valdavalt kohustuslikud. Vaadeldes tõlkeid prantsuse ja itaalia keelde võibki tõdeda, et palju lihtsam on tutvustada tõlkes mõnda uut sõna või mõistet kui harjumatu grammatilist kategooriat või ebatavalist lausestruktuuri. Mona Bakeri sõnul: keeltes, kus süntaks on vabam, on see suuresti stiililise varieerimise teenistuses; see on ressurss, mille abil saab väljendada tunderõhke ja kontraste ja organiseerida sõnumit erinevatel viisidel. Sõnade järjekord lauses võib seega olla tekstiline strateegia, mitte niivõrd grammatiline kategooria. Käesolev ettekanne püüab mõningaid neid probleemkohti illustreerida ja vaadelda, milliseid sihtkeele ressursse on tõlkijad selle väga kultuurispetsiifilise ja keeletundliku teose vahendamisel kasutanud või ka kasutamata jätnud.

Rehepapi mütorealismi tõde ja õigus

Marju Kõivupuu

Rehepapp, kelle ülesanne oli kütta mõisa reheahju ning valvata rehepeksu ning viljakuivatamise järele, esineb muistendites ja rahvanaljandites triksterina, vembuvanana, kelle liminaalne roll on seotud nähtamatute piiride kompamise ja ületamisega mitte ainult mõisa ja küla, vaid ka reaalse ja mütoloogilise maailma vahel – rehepapp tüssab mõnuga nii mõisnikku kui vanakuradit ning teenib sellega külarahva silmis austuse ja lugupidamise. Mõlemaid – nii mõisnikku kui vanakuradit – on rahvasuus saksaks hüütud ja kumbagi saksa pole talurahvas folkloorsetele arhetüüpidele tuginedes eriti armastanud ega ka kuigi hellalt kohelnud.

Folkloorse rehepapi tegelaskuju elab edasi Andrus Kivirähki loomingus ja selle edasistel tõlgendustel (film, sõnalavastus, ooper), baseerudes rehepaplusel kui eestlaste näppamiskultuuri arhetüübil, mis võimendus iseäranis groteskselt nõukogude ajal – vallutaja või valitseja tagant pihtapanemine pole rahvapärase eetika ja moraali kohaselt mingi vargus.

Iseseisva terminina tuligi sõna kasutusele pärast Kivirähki romaani ilmumist nullindatel ning selle kasutamine Mart Laari poolt Euroopa Parlamendis tekitas 2004. aasta kevadel probleemi termini tõlkimisel teistesse keeltesse, mis omakorda andis sõnale lisatähenduse – teise keelde tõlkimatu väljend.

Mütorealistlikust rehepapist on saanud 21. sajandi tüviteksti(de) keskne folkloorne arhetüüpne kangelane (või eestlase *alter ego*), kes – vastupidiselt Kalevipojale – jääb olude kiuste ellu ja õpetab ellujäämise (must)kunsti ka viletsamate sotsiaalsete oskustega kogukonnaliikmetele.

Müüditeadvuse sähvatuste võrdlus Linda Nemiera romaanis „Riia nõiad“ ja Andrus Kivirähki romaanis „Rehepapp ehk November“.

Olga Pilate

21. sajandi esimesel poolel ilmusid Eestis (2000. aastal) ja Lätis (2021. aastal) esmapilgul erinevad, kuid sisult sarnased kirjandusteosed – Andrus Kivirähki „Rehepapp ehk November“ ja Linda Nemiera „Riia nõiad“. Mõlemas teoses on selgelt esile toodud usk vaimude, kuradite ja nõidade olemasolusse. Lisaks on postmodernistlikus võtmes esitatud müütilised kujutelmad elavad, nende tähendus tekstis on avalik ja nende kaudu kirjeldatakse konkreetse ajaloolise perioodi elu seaduspärasusi.

Vaimud. Surnute hingede nägemine ja toitmine on nii läti kui ka eesti mütoloogias levinud kujutus ning see on mõlemas romaanis temaatiliselt esindatud ühine põhiteema. Kivirähki puhul on hingedega kohtumise teema seotud rohkem ajaga – november kui hingedeaeg, samal ajal kui Nemiera puhul on see pigem kohapõhine – kummitused ilmuvad kohtades, kus ootamatu surm on inimesi tabanud.

Mõlemal teosel on sügav kultuurilooline taust, mis postmodernistlikult vaadates ilmneb mitmekihilise taustana, kus põhitegevus toimub. Kivirähki kirjeldatud inimesed elavad külas, oma maal, kus sakslased on ehitanud mõisa ja sajandeid kohalikke rõhunud. Nemiera peategelane elab Riias, mille ehitamiseks on sakslased kasutanud kohalikku tööjõudu, linnas, mis sajandeid oli põliselanikele suletud. 1. novembril sosistab nurgas vanaema: „mõis nõuab jälle ohvrit.“ Nii nagu Riia puhulgi, mis samuti nõuab veelgi rohkem ohvreid. Nemiera romaani peategelane on lätlane Ieva, ellujääja Riias, kus tegutsevad nõiad – naised, kes on müünud oma hinge kuradile ja ilmuvad tänapäeva Riias kord venelasena, kord sakslasena.

Müstiline õhustik ja erinevad ajaloo- ning kultuurikihid, mille kaudu kumab elujõud – selline on mõlemat teost ühendav motiiv.

Liha ja veri, rasv ja nahk. Inimkeha Andrus Kivirähki käsitluses: romaan „Rehepapp“ ja teised teosed

Loone Ots

„Rehepapp“ on väga lihalik teos. Inimese keha tegevused ainevahetusest kõhutuuleni on romaanis meeldejäädvalt kirjeldatud. Neil võib olla lugeja naerutamise funktsioon („... ja lase voodis peeru nagu vaba poissmees kunagi!“), aga ka maagiline ülesanne.

Anatoomiline inimkeha ise on autoril esitatud pigem alavääristavalt. Harva näitab Kivirähk otsepildis keha ilu, tugevust, võimekust, funktsionaalsust. Mõisapreili ilu kupja silmis võib tõukuda pigem kummagi staatusest sotsiaalses hierarhias.

Kehade kirjeldused on romaanis napid. Inimkeha kui liha, kontide ja naha kooslus on reaalne, kuid sageli võimetu vaimolendite ja ka tehisolendite vastu. Samas saab keha osiseid üksikult kasutada mitmesugustes maagilistes riitustes, mis Kivirähki tahtel on inimesele, s.o kehaolendile ohtlikud. Kehast mõne detaili, nt kolme veretilga eemaldamine, selle abil nõidumine toob surma. Nimetatud maagilisi riitusi võib teadja inimolend sooritada ka pettusega. Vanapagana või kellegi teisega „ausat“ kaupa tehes on tulemus aga alati kauplejale negatiivne ka siis, kui ta täidab oma unistused, nagu kubjas lumememme hingestades või sulane romaani finaalis märatsedes. Romaan algab ja lõpeb just sulase füüsilise keha kui agendi aktiveerimisega.

Vaimolenditele on inimkeha, ka ositi, positiivne ja lubab hüvesid (inimnahka sisenemine lubab surnu vaimul naasta inimühiskonda). „Rehepapi“ need katkendid on otseseoses eesti mütoloogiliste muistenditega. Tehisolendite jaoks võib keha olla nii sihtmärk (seda küll loomakeha puhul) kui ka tabu (keeld kanda inimolendit). Veel üks keha kategooria on kirikustseenide armulaualeib, Kristuse sümboolne keha, mida rahvas kuritarvitab, kusjuures negatiivsete tagajärgedega.

Lisaks lihale, verele ja nahale on Kivirähki mitmes teoses oma koht ka rasval. Sarnaselt inimestele ja ebainimestele jagab autor ka rasva õigeks ja tehirasvaks. Kokkupuude viimasega teeb haigeks (sulase seebisöömine) või tapab (rehepapi lugu küünlaid söönud perekonnast).

Kivirähki teisteski teostes võivad inimkeha tervikuna („Inimväärne elu“) või neli „Rehepapi“ kontekstis nimetatud komponenti paigutada maagilisse, sh musta huumoriga seotud konteksti (Hirvepargi inimnahad Ivan Orava mälestustes, mustanahalise võõra veri tulnuk-valdislikus novellis „Üks veski seisab vete pääl“, liha kui kunstitarvik novellis „Kotkas“, rasv novellis „Kolm paksu“ jpt). Kivirähki loodud inimkehad on ühtaegu džunglid ja põllud. Kuid mida seal kasvada võib?

Ettekanne vaatleb inimkeha ja selle nelja osist Andrus Kivirähki romaanis „Rehepapp“ ja teistes Kivirähki teostes, tuues rööbikuid mütoloogia(te)ga. Uurimisalalt on välja jäetud autori lastekirjandus.

Kui hirmus on „Rehepapi“ ilm?

Ott Heinapuu

Andrus Kivirähki „Rehepapi“ kaks esimest lauset räägivad ilmast: „Enne keskpäeva tuli korraks päike välja. Mitu nädalat polnud seda imet näha saanud, juba oktoobri algusest saadik oli ilm püsinud hall ja vihmane.“ Romaani eelviimases lauses tuleb päike jälle korraks välja, kuid siis puhub tuul pilved liikvele ja päike kaob. Tihti – kuid mitte alati – raamib iga päeva lühike kirjeldus ilma kohta alguses, lõpus või nii alguses kui ka lõpus. Kuigi nimategelane, rehepapp Sander suudab korra sõelaga nõiduda tuule suunda muutma ja hulk tegelasi käib tuulispasaks, on ilm üldiselt romaani vältel nii inimeste kui ka kõiksugu kollide suhtes vaenulik ja seda võib käsitada paratamatu stiihiana, mille vastu pole kellelgi õieti midagi pihta hakata. Võrreldavalt tugeva jõuna on romaanis kujutatud vast ainult katku, aga ainult enne seda, kui rehepapp katkuvaimust võitu saab. Siiski ei ole ilm kogu aeg päris kohutav: kubjas Hansule kauge maa kauneid muinaslugusid rääkiva lumemehe jutu taustaks paistab korraks „täiskuu, mida polnud küla kohal nähtud juba mitmeid nädalaid“. Romaanis aitab valdavalt halb ilm kujundada rusuvat õhkkonda, kuid lume tulekuga antakse tegelastele ja lugejatele veidi petlikku lootust, mis vihma, sula ja poriojadega jälle kaob.

Libahundi esteetika

Marek Volt

Liina armastas vahel niisama, ilma otsese kasuta, hundiks käia, ta ei kimbutanud neil retkedel naabrite lambaid ega murdnud metsas jäneseid, ta sörkis lihtsalt niisama, nautides liikumise väledust, mida ta inimese nahas iialgi poleks suutnud saavutada. Hundina oli tal naljaasi terveid verstu ühtlase kiire kapakuga katta, tormata lumepilvede lehvides, ragistada läbi tiheda võsa, millesse inimene takerdunuks kui kärbes ämblikuvõrku. Hundina polnud ka tarvis karta, et mõni koll või mumm sulle selja tagant kallale kargab, hunt ei pidanud kedagi pelgama, või kui, siis ainult jahimeest, kuid libahunt ei kartnud todagi. Hunt olla oli hea. See oli parim meelelahutus, mida Liina teadis. Isa oli talle hundisalvi kinkinud nimepäevaks ja õpetanud seda kasutama, tõi küll, ennekõike selleks, et perel ikka värsket liha laual oleks. Kuid isa ei pannud ka pahaks, kui Liina vahel niisama kallist salvi kulutas. „Plikakese asi, las lippab“ leidis ta ning hankis nõialt uut.

– Andrus Kivirähk, *Rehepapp*

Fraasiga „Libahundi esteetika“ ei peeta ettekandes silmas mitte libahundi välimust – s.t kuidas neid (kirjanduses, teatris, kinos, folklooris) kujutatakse (on nad ilusad, hirmuäratavad vms), vaid libahundiks olemise kogemust ja libahundistumise motiive. Ettekanne keskendub eeskätt kahele küsimusele.

- Kas (ja mis mõttes) saab Kivirähki Liina libahundikogemust nimetada *esteetiliseks*? See küsimus viib meid esteetilise kogemuse määramise küsimusele, s.t kuidas eristada esteetilist kogemust *mitte-esteetilisest* kogemusest ning kuidas eristada esteetilist kogemust *esteetilisest elamusest, naudingust* jms.
- Kuivõrd on Kivirähki käsitus libahundi Liinast omas žanris unikaalne? Esmalt, võrreldes teiste eesti kirjanduses leiduvate libahundikarakteritega (Kitzberg, Gailit jt) (nt ons esteetilisi libahunte?); teiseks, globaalses/kultuurilises plaanis. Salvide kasutamine lükantroopses muundumises on levinud, ent kuivõrd tehakse seda *esteetilistel* eesmärkidel? Ons kliinilise lükantroopia juhtumeid, mida võiks pidada eelnimetatud mõttes *esteetiliseks*?

Ettekanne töötab interdistsiplinaarset käsitust, mis haarab endasse folkloori, mütoloogiat, kirjandusteadust, kriminoloogiat, psühhiaatriat, esteetikat ja isegi spordifilosoofiat.

Maa (pära)sool. „November“ ja *estoploitation*

Hans Alla

Ettekandes avan põgusalt meie filmiloole muidu võõraks jäävat eksploatatsioonikino (*exploitation cinema*) nähtust. Toon esile, et „Rehepapi“ filmiadptsioon, Rainer Sarneti lavastatud „November“ (2017), mis kuulub küll selgelt teise kinotraditsiooni, kasutab mõningaid võtteid ja ideid, mis pärinevad just eksploatatsioonikinost. Tahaksin neid võtteid ettekandes avada ning esitada ühtlasi ebaleva kontseptsiooni *estoploitation*, mis tähendaks spetsiifiliselt meie rahvuslikele stereotüüpidele rõhuvat kujutamislaadi.

Rehepapp ja Vanapaber

Andrus Laansalu

Ega meil Vana-Eesti tehnoloogiate osas erilisi illusioone ei ole. Harkader ja karuäke olid juba suhteliselt arenenud tehnoloogilised saavutused, aga midagi, millel oleks näiteks automaadi võimekus, me sellest kultuurisektorist küll leida ei looda. Samal ajal osati automaatseid seadeldisi konstrueerida juba renessansis ja ka kellavedru alustas juba vähemalt 15. sajandil oma kultuuri ümberkujundavat võidukäiku. Aga eesti talupoeg elas ikka ööbiku ja päikese järgi.

Ja siiski – võibolla me ei otsi lihtsalt õigeid asju. Ja selle tõttu ei tunne ajaloolisi Vana-Eesti tehnoloogiaid ära. Mõtleme näiteks, misasi on oma olemuselt kratt? Kas tõesti lihtsalt demonoloogilise sekkumisega hingestatud haakoost ja sõnnikuhargist kurivaim? Kas me ei pinguta siin mütopoeetikaga üle – lihtsalt sellepärast, et vanad rahvaluuleuurijad kujundasid sellistele tõlgendustele rajasõltuvuse? Mis siis, kui kratt on puhas tehnoloogiline automaton, ja tema valmistamine toetub hästi väljaarendatud programmilise tehnoloogia rakendamisele?

Mõtleme selle üle põhjalikumalt järele ja võib-olla leiame Vana-Eesti võserikest küllaltki võimeka tehnoloogilise traditsiooni.